

tu je i zanimljivo mučenje sv. Vida, Videnija proroka Isaii, a Rusima je naročito interesantno Žitije Feodosija igumena Pečerskoga, dok je bugaristima interesantan sastavak Ioana Egzarha Bugarskoga.

Sada kad je ovim dobrim i pristupačnim izdanjem Usp. sb. iskupljeno obećanje dano svršetkom prošlog stoljeća, lakše je sagledati vrijednost potpunih i kritičkih izdanja pojedinih značajnih zbornika ovakvog tipa. A takvih zbornika koji čekaju znanstveno izdanje i ovakvu obradu ima mnogo.

Josip Bratulić

ПЕТАР ЂОРЂИЋ, Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози, Београд 1971. Str. 533 (od toga na str. 233—505 reprodukcije).

Južnoslavenska ćirilska paleografija ima već prilično dugačku tradiciju. U posljednjih stotinjak godina objelodanjeno je mnogo radova o pojedinim pitanjima u razvitku naše ćirilske pismenosti. Najveću pažnju obratili su tim pitanjima srpski i hrvatski znanstvenici, ali su značajne rezultate postigli i drugi povjesnici i slavisti, u prvom redu ruski.¹ Osobito važni paleografski rezultati postignuti su nakon drugog svjetskog rata, prije svega o razvitku ćirilice u srednjovjekovnom razdoblju. Pa ipak, dosad nismo imali iscrpan, cjelovit prikaz razvitka ćirilske pismenosti u nas (izuzevši enciklopedijske preglede). Knjiga P. Đorđića prva je iscrpna, temeljita povijest južnoslavenske ćirilice i već u tome se sastoji njezino značenje za razvitak naše paleografije.

Prije nego što prijeđem na prikaz te knjige, dužan sam dodati nekoliko napomena. Prikazivanje takve knjige koja ima za cilj sintezu stogodišnjih paleografskih nastojanja nipošto nije lagan zadatak. Povijest ćirilice od najranijeg razdoblja do XIX st. nužno sadrži u sebi rezultate više znanstvenih disciplina. U prvom redu, ćirilska paleografija neodvojiva je od slavističke znanosti. Zbog toga je i Đ. u podnaslov svoje knjige stavio: »Paleografsko-filološki prilozi«. Budući, pak, da po struci nisam slavist nego povjesničar, osvrnut ću se u ovom prikazu samo na prvi dio podnaslova, na paleografske elemente. Ocjenu filoloških rezultata, a isto tako i najranijeg perioda u razvitku ćirilske pismenosti, koji također pripada području slavistike, a manje paleografiji, prepuštam pozvanijima od sebe. Drugim riječima to znači da ću pokušati ocijeniti općenitu koncepciju knjige, s posebnim obzirom na autorov pristup problemu tzv. zapadnoćirilske pismenosti.

Na početku evo strukture Đorđićeve knjige. Ona ima oko 530 strana i sastoji se od dva otprilike jednaka dijela: teksta s bilješkama (5—229) i reprodukcija (233—505). Tekstovni dio sastoji se od *Predgovora* (5—7) i ovih poglavlja: *Istorija pisma i paleografija* (9—40), *Izvori za proučavanje*

¹ Korisnu, premda ne potpunu, bibliografiju radova iz ćirilske paleografije v. uz članak: Đ. Sp. Radojčić, Ćirilica, Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1956, 626—32. Stanovit bibliografski pregled čine i bilješke Đorđićeve knjige, 221—29.

slovenskoga pisma (41—59), *Širenje pismenosti u srpskim zemljama* (61—143) i *Upotreba i razvitak srpskog brzopisa izvan njegova matičnoga područja* (145—179). Završni dio teksta sastoji se od kraćih poglavlja: *Rečenični i pravopisni znaci* (179—188), *Ćirilica u štampanim knjigama u pripadnika istočne i zapadne crkve* (188—194), *Novo doba* (194—204), *Transkripcija srpskoslovenskih tekstova* (204—216) i *Transkripcija crkvenoslovenskih i slavenosrpskih tekstova* (216—220). Prva dva poglavlja (Istorija pisma i paleografija; Izvori za proučavanje slovenskoga pisma) imaju obilježje uvoda u središnji dio knjige u kojem se izlaže razvitak ćirilice na južnoslavenskom teritoriju od XII st. dalje. U drugom dijelu knjige nalazi se 312 faksimila ćirilskih tekstova (osim sl. 1—5 koje donose dva grčka i tri glagoljska teksta) od X—XIX st. (233—505).

Kako sam već rekao, Đorđićeva Istorija srpske ćirilice prvi je pokušaj sinteze dosadašnjih istraživanja na području južnoslavenske ćirilske paleografije. Ona je rezultat autorova dugotrajnog i temeljitog rada, pa već i time zavređuje pažnju. Ona se ističe opsegom obrađene građe i vrlo bogatim faksimilijarom koji olakšava praćenje razvitka naše ćirilice. Pa ipak, uza sve prednosti i temeljitost u nekim poglavljima, Đorđićeva Istorija sadrži i neke propuste na koje valja upozoriti.

Đorđićev rad, posve razumljivo, moramo razmatrati i prosuđivati u odnosu prema dosadašnjim paleografijskim rezultatima upravo zbog toga što je on njihova sinteza. Radeći takvu sintezu, autor je, dakako, dužan da zauzme jasan i određen stav prema različitim mišljenjima koja su upravo na području naše ćirilske paleografije prilično brojna, bilo u posebnom pregledu historiografije, bilo u bilješkama ili pak u samom tekstu. Đ. nije upotrijebio nijedan od navedenih načina. Doduše, na samom početku, u Predgovoru (5—7), postoji stanovit pregled ćirilsko-paleografijske literature, ali se tu samo spominju neki autori i neka djela, a ne i njihovi znanstveni problemi, dok se uopće ne iznosi razvitak naše ćirilske paleografije. To je svakako metodički propust, jer je ovako čitaču prepušteno da sam ocjenjuje što autor misli o pojedinim problemima u razvitku naše ćirilice, a to ipak može samo dobar poznavalac paleografijske literature. To nije samo formalni propust. Đ. ne samo da čitaocu ne saopćava svoje mišljenje o historiografskim rezultatima, nego ih ponekad uopće ne uzima u obzir.

U nekim pitanjima Đ. ipak zauzima sasvim određen stav, kao na primjer u kraćoj glavi: *Terminološka pitanja* (82—84). To je bez sumnje važan problem, pa bih o tome želio nešto više reći, pogotovo što terminološka rješenja upozoravaju na još jedan bitan metodički postupak autora. Premda Đ. to izričito ne kaže, ta je glava komentar uz diskusiju između G. Čremošnika i V. Mošina o prikladnosti upotrebe naziva iz latinske paleografije (majuskula, minuskula, poluminuskula) u proučavanju ćirilske paleografije. Diskusiju je započeo G. Čremošnik, ali se tim pitanjima, kao i općenito problemom nazivlja za pojedine tipove ćirilice, u nas najtemeljitiije bavio V. Mošin.² Đ. odbacuje upotrebu naziva

² V. Mošin, Dr. Gregor Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, *Historijski zbornik* II, 1949, 315—21; isti, *Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici*, *Slovo* 15—16, Zagreb 1965, 150—82.

majuskula umjesto *ustav*, *poluminuskula* za prijelazni tip ćirilskog kancelarijskog pisma prema brzopisu i *minuskula* za *brzopis*. Umjesto naziva *majuskula* doista je bolje upotrebljavati slavenski naziv *ustav*, što se može smatrati općeprihvaćenim. Drugačije je s nazivom *minuskula*. U paleografijskoj literaturi se taj naziv iz latinske paleografije upotrebljava usporedo sa slavenskim nazivom *brzopis* (*skoropis*). Između ta dva naziva (*brzopis*, *minuskula*) ne postoji razlika s obzirom na tip pisma: oba prije svega označavaju jednostavniji, brži tip kancelarijskog pisma (od XIV st. dalje), pa je stvar dogovora koji će se naziv upotrebljavati. Naziv *brzopis* možda doista više odgovara duhu ćirilске pismenosti, ali bi potpuno odbacivanje naziva *minuskula*, pak, onemogućilo upotrebu naziva *poluminuskula* koji je prikladan za prijelazne tipove srpskog kancelarijskog pisma u drugoj polovici XIII stoljeća.

Osobito je zanimljivo pitanje naziva *poluustav*. Đ. u svojoj knjizi zadržava samo dva naziva: *ustav* i *brzopis*, što znači da odbacuje i naziv *poluustav*, kao oznaku za tip knjiškog pisma od XIV do XVII stoljeća. Đ. pri tom polazi od nekih pretpostavki koje nisu sasvim uvjerljive. Naziv *poluustav* općenito je prihvaćen i u ruskoj i u južnoslavenskoj paleografiji. O problemu tog tipa ćirilskog pisma iscrpno je i dobro argumentirano pisao V. Mošin u navedenim radovima i teško se što može dodati njegovim razmatranjima. S kakvom argumentacijom Đ. odbacuje naziv *poluustav*? On ističe da iako je pri bržem pisanju »ustavno pismo gubilo karakterističnu monumentalnost, ipak se slovni oblici izvedeni slobodnijim potezima ne mogu smatrati i nekim posebnim tipom ćirilskog pisma«, te da je »ono i kao takvo zadržalo i dvolinijsku shemu i idejne oblike pojedinih slova« (83). Autor odbacuje tezu o poluustavu kao »morfološkoj varijanti ćirilice«, ističući da »nije jasna morfološka razlika« između ustava i poluustava, te da je pitanje »ima li posebnih poluustavnih slovni oblika koji nisu ni ustavni ni brzopisni« (107). Đ. se, prema tome, u utvrđivanju paleografijske terminologije služi samo jednim kriterijem: morfološkim, odnosno analizom *oblika slova*. Dakako, morfološka analiza temelj je svakom paleografijskom istraživanju, ali usprkos njezinoj važnosti ona ne može biti jedini kriterij. Autor ne postupa tako samo u pitanju ćirilске terminologije, nego je to općenito metodičko načelo njegove knjige. Velik dio Đorđićeve Istorije posvećen je vrlo točnim, iscrpnim opisima »slovnih oblika«, što je samo po sebi dobro i neophodno, o tome ne treba ni raspravljati. Ipak, upravo pri proučavanju nekih pitanja u razvitku južnoslavenske ćirilice morfološka analiza je samo prva faza, jedan čimbenik, na koji nužno valja dodati sveobuhvatniji analitički postupak. Osim toga, čini mi se da tako iscrpna morfološka analiza ponešto opterećuje tekst, pa se teže naziru razvojne tendencije, što prije svega mora biti zadaćom sinteze. Mnogo je bolji postupak, na primjer, L. V. Čerepnina koji u djelu »Russkaja paleografija« (Moskva 1956) razmjerno malo opisuje oblike slova, ali zato donosi tablice s njihovim reprodukcijama, pa čitalac sam najbolje prati njihove morfološke promjene. U jednoj sintezi, čini mi se, valja u prvom redu povezivati i objašnjavati pojedine razvojne etape, a to, dakako, nije u potpunosti moguće ako je težište na morfološkoj analizi, umjesto na širokom tumačenju takvog fenomena kao što je razvitak pismenosti.

Jednostranost u metodičkom postupku, smatram, uzrok je i Đorđićeva neopravdana stava prema nazivu *poluustav*. Autor je dijelom u pravu kad kaže da »nije jasna morfološka razlika« između ustava i poluustava, jer bismo ponekad neke tekstove doista mogli nazvati i ustavnim i poluustavnim, ali ipak u većem broju primjera možemo prilično sigurno utvrditi ima li tekst obilježja ustava ili poluustava. Problem nipošto nije jednostavan. Uzimajući morfološku analizu kao polazište, moramo primijeniti šire kriterije. Đ. je svakako u pravu kad smatra da ne postoje »posebni poluustavni slovni oblici koji nisu ni ustavni ni brzopisni« (107), ali to ne može biti podloga tvrdnji da je svako knjižno pismo koje ne pripada brzopisu ustavno, a autor upravo tako postupa. On prati postepeno prodiranje novih, podrijetlom brzopisnih, oblika slova u knjiško pismo XIV i XV st., ali usprkos tome što je očito da se od tog doba počinje mijenjati struktura i opći izgled knjiškog pisma, ostaje kod naziva *ustav*, pa posebno govori o ustavu XIV, XV, XVI i XVII stoljeća (100—115). Ostajući pri takvoj terminologiji dopušta jedino da, na primjer, u XIV st. uz »čisti ustav« postoji više varijanti knjiškog pisma od kojih je jedna »mešanje ustava i brzopisa« (107). Na taj način je nepotrebno osiromašena ćirilskopaleografska terminologija, što u praktičnoj primjeni dovodi do nelogičnih rezultata. Može se postaviti pitanje: ako je ustav pismo, prije svega knjiško, »kod koga su svi potezi pravilni i odmereni« (Đ. Sp. Radojičić u Enciklopediji Jugoslavije 2, 629), možemo li onda i neke tekstove XV, XVI ili XVII st. u kojih više nema one skladne pravilnosti, karakteristične za ustav, također nazvati ustavnim? Možemo li, na primjer, tip pisma kojim je pisan Studenički zbornik iz prve trećine XV st., osobito neki njegovi dijelovi, nazvati ustavnim, kad se taj tip pisma odvaja od ustava ne samo oblicima za neka slova nego i svojim znatno izmijenjenim općim izgledom koji odaje brži, nemarniji način pisanja?³ Tu se ne radi o nekaligrafskoj varijanti ustava nego o drugačijoj strukturi pisma u cjelini. Zanimljiv je u tom pogledu Zakonik Jovana Zlokruhovića iz početka XVII st.: iako u tom tekstu uz tronogo T nalazimo i slovo A bez produžena stabla, ipak se opći izgled tog pisma temeljito razlikuje od ustavnog, pa ga Mošin s pravom označava kao »poluustav«.⁴ U drugom dijelu knjige, u zbirci faksimila, Đ. stavlja, na primjer, Žitije sv. Save od Teodosija iz početka XV st. (sl. 93) ili Biografiju despota Stefana Lazarevića od Konstantina Filozofa iz druge pol. XVI st. (sl. 118) u odjeljak »ustav«, iako bi te tipove pisma, u usporedbi s doista ustavnim, bilo ispravnije nazvati poluustavom.

Ocjenjujući koncepciju Đorđićeve Istorije, valja je postaviti u odnos prema dosadašnjim paleografskim rezultatima. Njezin je predmet razvitak srpske ćirilice, ali autor prelazi taj okvir i opisuje razvitak ćirilskog pisma na znatno širem južnoslavenskom teritoriju. U taj razvitak on uklapa i ćirilsku pismenost u srednjovjekovnoj Bosni, Dubrovniku, Dalmaciji i srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Riječ je, dakle, o razlici između naziva: srpska ćirilica — južnoslavenska ćirilica. Autor ih je gotovo u

³ V. Mošin, Vlastareva sintagma i Dušanov zakonik u Studeničkom »Otečniku«, Starine 42, Zagreb 1949, 7—93; jedan snimak iz tog zbornika v. V. Mošin, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije II, Zagreb 1952, sl. 51.

⁴ Mošin, Ćirilski rukopisi II, sl. 102; isto I, Zagreb 1955, 54.

cjelini identificirao govoreći o razvitku ćirilice od XII st. dalje, što nikako ne može biti prihvatljivo. Dakako, ta dva naziva, iako nisu identična, jer naziv »južnoslavenska ćirilica« kao širi uključuje u sebi i njezin razvitak izvan srpskog teritorija, ipak su tako usko povezana da ih se ne može odvajati. Razvitak ćirilskog pisma na južnoslavenskom teritoriju čini jedinstvenu cjelinu, ali mu ne smijemo dati isključivo jedno etničko ime. Drugim riječima to znači da istraživač pri proučavanju srpske ćirilice mora uzeti u obzir i analizirati razvitak ćirilice na čitavom južnoslavenskom području, i obrnuto, ali je znanstveno neopravdano ako cjelokupnu našu ćirilisku pismenost veže uz kulturu samo jednog južnoslavenskog naroda. Kriterij etničke isključivosti zatvorio je donekle autoru mogućnost da još uspješnije utvrdi bogatstvo i složenost naše ćirilске pismenosti. Iako se Đ. u svojoj knjizi ponešto odvojio od uobičajenih teza srpske historiografije o našoj ćirilici, na primjer prihvaćajući naziv »zapadno ćirilsko područje«, dijelom točno opisujući njegove posebnosti, ipak je njezinom koncepcijom ostao u onim okvirima koje je srpska historiografija dosad utvrdila u proučavanju razvitka naše ćirilске pismenosti.

Ocjenjujući takvu koncepciju Đorđićeve knjige znanstveno neprihvatljivom moramo se zadržati na autorovoj argumentaciji i njezinim osnovama. U opsežnom i najvažnijem poglavlju: *Širenje pismenosti u srpskim zemljama* (61—143), autor navodi ćirilске spomenike XII st. (između drugih i Kulinovu ispravu iz 1189, Kulinov natpis i Povaljski natpis, uz, na primjer, Mirosavljevo i Vukanovo evanđelje ili Nemanjinu ispravu iz 1199), pa kaže: »Svi navedeni ćirilski rukopisi i natpisi potiču iz vremena kada su postojale tri samostalne naše državne tvorevine. Najveća od njih bila je velikožupanska Raška ujedinjena sa Zečom i Humom, zatim bosanska banovina i mala dubrovačka opština [...]« (68). Takvom povijesnom određivanju tog dijela južnoslavenskog teritorija odgovara i raspored ćirilskih faksimila u drugom dijelu knjige. Najveći dio faksimila svrstan je u dvije skupine: u treću koja ima naslov *Početni period formiranja srpske ćirilice* (243—283) i četvrtu: *Razvitak srpske ćirilice posle formiranja brzopisa* (283—478). U drugom dijelu treće skupine (Pismo u aktima), u kojem se nalaze ćirilski dokumenti XIII st., postoje ovi odjeljci: a) Raška sa Humom (266—276), b) Bosna (276—278), v) Dubrovnik (278—279) i g) srednja Dalmacija (279—280). Četvrta skupina, najbogatija faksimilima (sl. 69—283), sadrži primjere ćirilskog pisma, ustavnog i brzopisnog, od XIV st. dalje u Srbiji, Bosni i Dubrovniku; na kraju su joj dodana dva odjeljka: *Tuđe kancelarije* (449—467), u kojem su sabrani neki primjeri ćirilice iz turskih, albanskih, mađarskih i rumunjskih kancelarija, te *Zapadni brzopis* (468—478) koji sadrži ćirilске faksimile iz srednje Dalmacije, Bosne i Hrvatske i Slavonije. Cjelokupan taj ćirilski izvorni materijal svrstan je u pojam »srpska ćirilica«, iako bi u znanstvenom pogledu bio mnogo ispravniji širi pojam južnoslavenska ćirilica.

Đorđićev odviše jednostavni etnički kriterij imao je za posljedicu shematizirano rješavanje vrlo složenog problema kao što je razvitak ćirilskog pisma na južnoslavenskom području. Neopravdanost i protuslovnost takve koncepcije jasno dolazi do izražaja u autorovu opisu srednjovjekovne bosansko-humske ćirilске pismenosti. Prema je Đ. pristu-

pio mnogo savjesnije i temeljitije nego bilo tko drugi u srpskoj historio-
grafiji paleografijskoj, posebno morfološkoj, analizi ćirilskih spomenika
srednjovjekovne Bosne, ipak su njegovi zaključci ostali nepotpuni, pa
čitalac ne dobiva sasvim točnu, cjelovitu predodžbu o tom području naše
ćirilice, a pogotovo autor ni izdaleka ne upozorava na izuzetnu važnost
njezinih spomenika za opći razvitak južnoslavenske ćirilice. Uzroka tome
ima nekoliko. Dijelom je uzrok i u strukturi knjige kojoj uza sve ne-
osporne vrline ipak nedostaje širina i zamah sinteze, ponešto u rasporedu
njezine građe koji otežava praćenje razvitka ćirilice. Čini se, ipak, da je
najvažniji uzrok u koncepciji autora koji ćirilске spomenike srednjo-
vjekovne Bosne uvijek razmatra samo kao jedan dio, i to pomalo peri-
feran, srpske ćirilice, zanemarujući pri tom njihovu snažnu izvornost.

Srednjovjekovna Bosna jedno je od južnoslavenskih područja na
koje je ćirilica prodrla barem već u toku XII stoljeća. Šireći se iz Bugar-
ske i Makedonije, ćirilica se proširila najprije na pojas srpskih zemalja
(Raška, Duklja, Hum), a zatim preko dukljansko-humskog teritorija na
srednjovjekovnu Bosnu i srednju Dalmaciju. Taj proces je na čitavom
spomenutom području završen, ukoliko se to može prosuditi prema sa-
čuvanim spomenicima, u toku druge polovice XII stoljeća. Na ta tri
područja: srpske zemlje, srednjovjekovna Bosna i srednja Dalmacija, ćir-
lisko pismo se zarana proširilo i tu je stoljećima zadržalo vrlo čvrstu
tradiciju. Posve je razumljivo da u razvitku ćirilice na tim područjima
nije moglo biti, pogotovo u ranijim razdobljima, bilo kakve izdvojenosti.
Ćiriliska pismenost XII, XIII ili XIV st. na tom području u neposrednoj
je međusobnoj vezi. Pa ipak, već vrlo rano se u razvitku ćirilice na poje-
dinim dijelovima tog teritorija zapažaju osobitosti, morfološke, grafijske
i jezične. Na temelju grafijskih specifičnosti koje nalazimo u ćirilskim
spomenicima iz kraja XII i prve pol. XIII st. u srednjoj Dalmaciji, Bosni,
Humu i Duklji (upotreba slova *h*, pisanje glasovnih skupina *je, ja* slovima
e, ђ, umjesto *s* ⁶, ⁷) stvoren je u paleografijskoj literaturi pojam »za-
padnog područja ćirilice« (J. Vrana, V. Mošin).⁵ Osnova razvitku zapadne
ćirilice bilo je srednjovjekovno bosansko-humsko područje.

Đ. je, koliko mi je poznato, jedini srpski povjesničar koji je prihvatio
naziv »zapadno ćirilsko područje« i dijelom opisao njegove paleografijske
specifičnosti. Premda on nije bio ni sasvim jasan, ni dosljedan u svojim
izlaganjima o zapadnoj ćirilici, ipak je već i sama upotreba tog naziva
bila stanovit napredak prema dosadašnjem stavu srpske historiografije o
tom problemu. U srpskoj poslijeratnoj literaturi o problemu zapadne ćiri-
lice bilo je govora u prvom redu u vezi s pitanjem tzv. bosančice ili
zapadnoćirilskog brzopisa i autori su uglavnom odbacivali i poricali bilo
kakve posebnosti te pismenosti.⁶ Valja napomenuti da ni u našoj paleo-
grafijijskoj literaturi naziv »zapadno ćirilsko područje« nije još do kraja

⁵ J. Vrana, Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, Radovi
Staroslavenskog instituta 2, 1955, 5—57; isti, Kulturnohistorijsko značenje
povaljske ćirilске listine iz godine 1250, Filologija 3, Zagreb 1962, 201—18;
Mošin, Metodološke bilješke, 177.

⁶ O tome iscrpnije u mojem referatu »O problemu bosančice u našoj
historiografiji« (Radovi III sa simpozija »Srednjovjekovna Bosna i evropska
kultura«, Zenica 2—5. X 1971, u tisku).

istražen i točno određen. Iako je temeljitije proučeno samo njegovo najranije razdoblje (kraj XII i prva pol. XIII st.), ipak je pouzdano da se na nj nadovezuju druge razvojne etape i da »zapadna ćirilica« kao paleografijska pojava na određenom dijelu našeg teritorija traje sve do kraja XVIII stoljeća. Đ. je prihvatio iz literature naziv »zapadno ćirilsko područje«, ali nije u cjelini naglasio i njegovo značenje, nego je, upravo suprotno, umanjio važnost njegovih posebnosti, osobito u spomenicima srednjovjekovne Bosne. Takav neodlučan stav prilično je čest u njegovoj Istoriji. Autor ponekad dobro pristupa pojedinim problemima, ali ih pri tom do kraja ne rješava, očito opterećen koncepcijom svoje knjige, ili, drugim riječima, on ponekad ne kazuje sve što bi valjalo reći o nekom pitanju.

Već na samom početku, u predgovoru, Đ. ističe da je »nekadašnja ćirilaska pismenost koja je pretežno negovana u našim zapadnim krajevima, osobito u Bosni, imala izvesne grafijske, a naročito pravopisne odlike, pre svega u tzv. brzopisnom tipu srpske ćirilice« (5). Autor zatim naglašava da je srednjovjekovna Bosna »od poslednjih decenija XII veka i u državnom i u crkvenom pogledu išla svojim putem, u mnogome konzervativnim, kao u pitanjima grafije i ortografije« (77). Kako Đ. opisuje te »odlike«? On s pravom pridaje veliku važnost pojavi slova *đerv*, ali s posebnim značenjem: »Istorija srpske ćirilice počinje u XII veku, u trenutku kada se u njoj pojavilo slovo nazvano *đerv*« (64). Autor opisuje oblik slova *đerv* u Miroslavljevu i Vukanovu evanđelju, u Nemanjinoj hilendarskoj i Kulinovoj ispravi i kaže: »slovo *đerv* će potpuno izići iz upotrebe, pre svega u spisima crkvene sadržine, a u takvim tekstovima ono će i dalje ostati u Bosni« (76—77). U poglavlju *Širenje pismenosti u srpskim zemljama*, obrađujući *Ustavni tip ćirilice u bosanskoj državi u XIV i XV veku* (129—143), on se ponovno vraća slovu *đerv*. Smatra ga grafijskim obilježjem koje nalazimo »samo u spomenicima pisanim u tadašnjoj bosanskoj državi«, ističući da se »to slovo već u XIII veku gotovo sasvim prestalo upotrebljavati u ćirilskoj knjiškoj pismenosti na čitavom području novoustanovljene srpske avtokefalne crkve«, te da je »isto tako bilo i u spisima koji su izlazili iz državnih kancelarija« (133). Đ. je time rekao najvažnije o slovu *đerv*, ali ipak nije istaknuo da je ono bilo prilično rijetko u ćirilskim spomenicima s raško-duklyanskog teritorija i da je »njegovo autohtono područje bosansko-humsko«,⁷ što nije sasvim nevažno, jer upozorava da je glagoljska osnova bila najsnažnija upravo u ćirilskim spomenicima tog područja. Govoreći o bosanskim rukopisima XIV—XV st., on ističe pisanje skupina *je* i *ja* slovima *e* i *ħ* kao njihovu osobitost, te neke stilsko-morfološke posebnosti, pa zaključuje da se oni »većinom razlikuju od većine rukopisa sa raškog područja još i opštim izgledom slovnih figura« (133). Drži, ipak, »da se ne može izdvojiti nijedna osobina koja bi obuhvatala sve sačuvane rukopise, ni u slovnim oblicima ni u slovnom sastavu« (134). Upozorava, s pravom, da u svim rukopisima nema ikavizama, ali da »ipak ima jedna grafijska osobina koja je karakteristična za sve bosanske rukopise. To je ograničena

⁷ V r a n a, Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, 48.

upotreba nadrednih znakova« (134). Đ. najzad zaključuje da je »glavna odlika ćirilskoga pisma u bosanskim knjiškim rukopisima od XIII do XV veka čuvanje određenih arhaičnih slovnih oblika« (134).

Naveo sam iscrpnije autorovo mišljenje o posebnostima ćirilске pismenosti u srednjovjekovnoj Bosni da bih pokazao i prednosti (u odnosu na ranije rezultate srpske paleografije) i nedostatke njegova načina rada. Đ. je uglavnom korektno nabrojio osobitosti bosanskih rukopisa, ali to nije ipak omogućilo potpuniju predodžbu o izvornosti bosansko-humske ćirilice. Njzinu snagu možemo u potpunosti utvrditi samo ako ju razmatramo u cjelini, a to autor nije uradio. Pri tom je osobito zanimljivo da on u svojoj Istoriji ne obrađuje, niti uopće spominje, tako dragocjene ćirilске spomenike u srednjovjekovnom Humu i Bosni kao što su natpisi na stećcima. Upravo ta bosanska lapidarna ćirilica (XIV—XVI st.) najjasnije izražava bitnu osobitost bosansko-humske ćirilске pismenosti: težnju za grafijskom i jezičnom jednostavnošću. Natpisi na stećcima urezivani su najčešće nevjешtim oblicima, ali zato čistim, izvornim narodnim govorom. Ta grafijska i jezična jednostavnost, najizrazitija na kamenim natpisima, obilježava, razumljivo u mnogo manjem opsegu, i bosanske rukopisne kodekse i nešto više bosanski diplomatski materijal. Smatram da se ne može govoriti o ćirilskoj pismenosti srednjovjekovne Bosne i Huma, a da se prije svega ne naglase te specifičnosti po kojima se ta pismenost izdvaja od drugih ćirilskih područja u zasebnu cjelinu. Đ. u stvari umanjuje značenje specifičnosti ćirilice u srednjovjekovnoj Bosni, jer je ili označava kao »regionalna, obično nazivana zapadna i bosanska, varijanta ćirilskoga pisma« (5), ili ističe »izrazito regionalne ili bolje, lokalne oblike« za neka slova u njezinom kancelarijskom brzopisu (162), ili pak govori o »oblasnom poreklu« bosanskih rukopisa (133) (kurziv moj, T. R.). Time je ćirilska pismenost srednjovjekovne Bosne dobila, i terminološki i načinom obrade njezinih spomenika, »oblasno«, »regionalno« značenje, iako po mnogim svojim izvornim, autohtonim obilježjima čini zasebnu kulturno-povijesnu cjelinu.

Ćirilsku pismenost srednjovjekovne Bosne moramo dvostruko odrediti: kao sastavni dio južnoslavenske ćirilice i kao posrednika između njezina istočnog i zapadnog područja. Posebnosti u bosansko-humskoj ćirilici jasno se oblikuju od prve pol. XIV st.: raška pismenost postaje obilježjem srpske ćirilice, dok Bosna i Hum daju pečat zapadnoj ćirilici. Takvu diobu zasnivamo isključivo na paleografsko-jezičnim kriterijima, a ne na etničkom ili konfesionalnom principu. Pojam zapadnog ćirilskog područja, osobito u prvom periodu, do XV st., vrlo je složen i ne može se sasvim točno etnički ili konfesionalno odrediti, ali se može govoriti o srpskoj i bosansko-humskoj ćirilskoj pismenosti, kao izrazima dviju kulturno-povijesnih osnova. Specifičnosti ćirilice u srednjovjekovnoj Bosni zasnivale su se na glagoljskoj tradiciji, ali i na posebnim obilježjima njezine kulture. Odsutnost nadrednih znakova, pisanje znaka Ъ za glasovnu skupinu ja, upotreba slova đerv, rezultat je glagoljske pismenosti koja se kao redovito pismo na bosanskom teritoriju upotrebljavala do u XIII stoljeće. Obilježja nekih glagoljskih tekstova (mlađi jezični oblici — ika-vizacija, odsutnost nazala i slova jery) mogu se izravno povezati s gra-

fijsko-jezičnim obilježjima bosansko-humske ćirilске pismenosti XIV—XV stoljeća.⁸ Na razvitak srpske ćirilice utjecali su drugačiji činioци. U čitavu razvitku južnoslavenske ćirilice, od XIV st. dalje, jasno će se razlikovati te dvije paleografske škole. Pri tom je sporedno kakvim ćemo ih imenima nazivati (raška — bosanska; istočna — zapadna), jer je u paleografskom pogledu važnije odrediti njihovu kulturnu ulogu. Odnos između ta dva ćirilска područja osobito je zanimljiv u XIV i XV stoljeću. Taj period obilježavaju snažne međusobne veze, ali istodobno i sve izrazitija individualnost. Srednjovjekovna Bosna preuzima u posljednjoj četvrtini XIV st. srpsku diplomatsku minuskulu, ali je vrlo brzo u cjelini podređuje vlastitom paleografskom izrazu. U toku XV st. postepeno se u bosanskim kancelarijama stvara izvorno bosanski tip kancelarijskog brzopisa koji postaje osnova zapadnom brzopisu ili tzv. bosančici.⁹ U tome se sastoji važnost ćirilске pismenosti srednjovjekovne Bosne: kao središnje područje između istočne i zapadne ćirilice ona preuzima plodne poticaje s raškog područja, ali srpsku ćirilicu, prije svega srpski brzopis, oblikuje prema vlastitim zakonitostima, predajući je kao posrednik području zapadne ćirilice. Srednjovjekovna Bosna je, dakle, u XIV i XV st. bila snažno kulturno središte u kojem se oblikovao novi, jednostavniji tip kancelarijskog brzopisa s izvornim bosansko-humским obilježjima i koji se na čitavom zapadnom području intenzivno razvijao gotovo do XIX stoljeća. I bosanski brzopis XIV—XV st. i bosančica XVI—XVIII st. potječu iz srpske diplomatske minuskule XIV st., ali oni istodobno imaju toliko izvornosti i specifičnosti da ih moramo označiti kao zasebne paleografsko-kulturne cjeline, a ne samo nazvati »regionalnim varijantama« koje su samo »lokalni« tip srpske ćirilice.

Nedostaci u metodičkom postupku očiti su i u autorovu opisu brzopisa zapadnog područja. Izlaganje o tom tipu brzopisa Đ. zasniva, umjesto na paleografskim kriterijima, isključivo na etničkom i konfesionalnom načelu, pa je to dovelo do netočnih rezultata. Autor u zapadni brzopis ubraja samo onaj koji je od XV st. dalje nastao »u pripadnika zapadne crkve« u Bosni i u susjednim hrvatskim područjima, pa mu u skladu s time posvećuje posebno poglavlje (Upotreba i razvitak brzopisa u pripadnika zapadne crkve od XV veka na području nekadašnje bosanske države i susjednih oblasti, 171—179). Takav autorov stav razlikuje se ponešto od mišljenja nekih autora u srpskoj poslijeratnoj historiografiji koji su brzopisu zapadnog područja poricali bilo kakve posebnosti (B. M. Nedeljković, A. Mladenović), što svakako valja istaknuti, ali ipak stegnut koncepcijom o postojanju samo srpske ćirilice, nije mogao doseći i ispravno rješavanje problema.

Đ. dijeli i zasebno izlaže razvitak kancelarijskog brzopisa u srednjovjekovnoj Bosni od kasnijeg zapadnog brzopisa XVI—XVIII st. iako oni u mnogočemu čine razvojnu cjelinu. Kancelarijski brzopis srednjovje-

⁸ Vj. Štefanić, Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije, Slovo 6—8, Zagreb 1957, 131—32; isti, Glagoljski zapis u Čajničkom evanđelju i u Radosavljevu rukopisu, Zbornik Historijskog instituta JAZU, v. 2, Zagreb 1959, 6—8.

⁹ Usp. o tome iscrpno u referatu, navedenom u bilj. 6.

kovne Bosne iz prve pol. XV st., premda je podrijetlom raški, pripada po svojim obilježjima, kao i brzopis XVI—XVIII st., zapadnoj ćirilici. Autor ne kaže da gotovo sve morfološke, grafijske i jezične osobitosti zapadnog brzopisa XVI—XVIII st. nalazimo u djelatnosti nekih pisara u bosanskim kancelarijama prve pol. XV st., te da ih međusobno povezuje težnja za jednostavnošću izraza. On, nadalje, iz pojma zapadnog brzopisa izdvaja ćirilsku pismenost bosansko-hercegovačkih Muslimana. Dok je takvo stajalište uglavnom opravdano za drugu pol. XV st., nije i za XVI—XVIII st., jer Muslimani tada vrlo često pišu istim tipom brzopisa kao i »pripadnici zapadne crkve«. Najzad, autorovo konfesionalno određivanje potpuno je suvišno za to kasno razdoblje u razvitku zapadnog brzopisa. Od XV—XVI st. dalje konfesionalna podjela dobiva i sve izrazitiju etničku određenost. Đorđićevi »pripadnici zapadne crkve« koji u srednjoj Dalmaciji, srednjovjekovnoj Hrvatskoj ili Bosni pišu ćilicom u stvari su Hrvati i nepotrebno je oduzimati im to ime. Zapadnim brzopisom XVI—XVIII st. pišu isključivo Hrvati i bosansko-hercegovački Muslimani. Od sporedna je značenja hoćemo li za taj zapadni brzopis upotrijebiti uobičajeni naziv »bosančica« (Đ. ga odbacuje, pa ga nigdje u tekstu i ne spominje), ali je važno njegovo paleografsko određivanje i ispravno objašnjavanje njegove uloge u kulturnom razvitku naših naroda. Jasnoće radi valja još dodati da se na bosansko-hercegovačkom području od XVI—XVIII st. nije upotrebljavao samo zapadni brzopis. Ima kod Muslimana i primjera upotrebe takvih tipova brzopisa koji su bili uobičajeni za istočno ćirilsko područje, ali su to razmjerno ipak izuzeci.

Kao što Đ. u svojoj Istoriji nije u cjelini izložio sve bosansko-humske ćirilске spomenike, niti opisao sve njihove specifičnosti, tako je nepotpuno prikazao i zapadni brzopis, posvetivši mu svega nekoliko stranica. On ističe da su »morfološke inovacije u brzopisu koje su se javile u pismenosti pripadnika zapadne crkve tolike i takve da mogu činiti posebnu, zapadnu varijantu ćirilskoga brzopisa« (172). Položivši težište samo na »morfološke inovacije«, autor je bitno umanjio posebnosti koje zapadni brzopis XVI—XVIII st. ima u odnosu na svoj prvobitni izvor, srpsku diplomatsku minuskulu XIV stoljeća. Posebnosti zapadnog brzopisa ili bosančice znatno su šire od promjena u oblicima slova. One se ponajviše osnivaju na bosanskoj kancelarijskoj minuskuli XV st. (jednostavnost oblika i grafije, čisti narodni govor, ikavizacija), ali ima i kasnijih činilaca. Autor nam o tome ništa ne govori, pa ne spominje ni vrlo izrazito obilježje zapadne ćirilice, palatalizaciju ^a i ^u znakom ħ. Najzad, Đ. uopće ne kaže da su se istočna i zapadna varijanta ćirilskog brzopisa razlikovale i načinom upotrebe. Dok je brzopis na istočnom području bio pretežno ograničen na crkvenu upotrebu, dotle je, na primjer, u srednjoj Dalmaciji, brzopis bio jedinim pismom hrvatskog puka u širokom rasponu od XV do XIX stoljeća. Iako je prvobitni izvor zapadnog brzopisa bila srpska diplomatska minuskula, ipak je, morfološki, grafijski i jezično izmijenjen, postao sastavnim dijelom hrvatske pismenosti, pa je u poljičkom statutu i nazvan »arvackim pismom«.

Uklapajući cjelokupnu našu ćirilsku pismenost u pojam srpske ćirilice, Đ. je osiromašio njezinu raznovrsnost i složenost. Na podlozi jedinstvena razvitka južnoslavenske ćirilice, pri čemu je srpska ćirilica bez sumnje imala presudno značenje, razvile su se postepeno zasebne cjeline: ćirilaska pismenost srednjovjekovne Bosne (XIV—XV st.) i zapadna ćirilica (XVI—XVIII st.) na bosansko-hercegovačkom području, u Dubrovniku, Dalmaciji, Hrvatskoj. Činjenica o međusobnim vezama i utjecajima, s jedne, i specifičnostima, s druge strane, upozorava da su jednako neznanstveni vezivanje čitave južnoslavenske ćirilice samo uz kulturu srpskog naroda, kao i pokušaji, u prvom redu u nekih hrvatskih povjesničara, da se zapadna ćirilica, osobito bosančica izdvoji iz jedinstvena razvojna toka ćirilske pismenosti na južnoslavenskom području. Zbog toga koncepciju Đorđićeve Istorije srpske ćirilice, uza sve vrline u pojedinostima o kojima ovdje nije moglo biti govora, moramo ocijeniti znanstveno neopravdanom.

Tomislav Raukar

MISAL PO ZAKONU RIMSKOGA DVORA. Prvotisak: godine 1483. Pretisak: Zagreb 1971. Biblioteka pretisaka »Liber Croaticus« Instituta za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Str. [1—16] + 1—426 + I—C.

Izdavačko poduzeće »Liber« obradovalo nas je jednim izdanjem koje po opremi i po svojoj kulturnohistorijskoj značajnosti ide u red naših bibliofilskih rijetkosti. Likovna oprema Borisa Dogana, uvez u pergameni, posebno izrađen papir i stručna suradnja niza ljudi s uredništvom: Slavko Goldstein, Ivo Frangeš, Edo Hercigonja i Katica Zorzut. Ljudi od struke dobili su u ruke reprint-izdanje prve hrvatske kao i južnoslavenske štampane knjige, glagoljskog Misala iz 1483, koje će im poslužiti gotovo kao pomoćni priručnik za daljnje proučavanje naše glagoljaške baštine.

Knjiga vjerno reproducira našu najstariju inkunabulu u crno-crvenoj boji. No inkunabula kao inkunabula ima svoje tehničke osobitosti, a to je u prvom redu nedostatak naslovnog lista i progresivne paginacije, signirani su samo arci, a prvi — koji sadrži kalendar — nema niti te oznake. Za modernu upotrebu i citiranje to je velik nedostatak. Stoga se uredništvo nije žalilo dirnuti u čistoću originalnosti (na kojoj inzistiraju moderni izdavači faksimiliranih izdanja) pa je s pravom pred sam pretisak dodala dva naslovna lista s modernim naslovom: *Misal po zakonu rimskoga dvora*, a na stranice Misala je nenametljivo dalo otisnuti progresivnu paginaciju. Ipak je prvih 16 stranica kalendara ostavila bez paginacije, i to samo zato što ih ni štampar nije signirao. Kalendar su se naime često u starim rukopisima i izdanjima liturgijskih knjiga tretirali kao dodatak koji nije sastavni dio knjige. Uredništvo ipak nije izmislilo naslov knjige, jer sam tekst Misala ima svoj incipit: *[P]očetje misala po zakonu rimskog dvora*. Slovo P, što sam ga stavio u uglate zaporke, u originalnom slogu je izostalo, kao što je izostalo mnoštvo početnih slova (ne samo inicijala) u čitavoj knjizi: dokaz siromaštva štamparije ili nedovršenosti djela.

SLOVO

22

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG INSTITUTA U ZAGREBU

ZAGREB 1972

S L O V O

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG INSTITUTA
»SVETOZAR RITIG«

Izlazi 1 put godišnje

UREDNIŠTVO: 41103 ZAGREB, DEMETROVA 11
ODGOVORNI UREDNIK: VJEKOSLAV ŠTEFANIĆ

BR. 22

Za redakcioni odbor
uredio
VJEKOSLAV ŠTEFANIĆ